SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH VA TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASHI: KOGNITIV FAOLLIK HAMDA METAKOGNITIV NAZORATNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Maxmudova Niginabonu Mirzo-asom qizi,
Qo’qon davlat universiteti Psixologiya kafedrasi o’qituvchisi
Abdulhamidova Madina Alisher qizi
Tabiiy fanlar fakulteti Biologiya yo’nalishi 1kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning talabalarning mustaqil fikrlashi, kognitiv faolligi va metakognitiv nazoratiga ta’siri psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Sun’iy intellektning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlari bilan bir qatorda, undan nazoratsiz foydalanish natijasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kognitiv sustlashuv, tayyor axborotga qaramlik va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarining zaiflashishi kabi muammolar ko‘rib chiqiladi

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, mustaqil fikrlash, kognitiv faollik, metakognitiv nazorat, tanqidiy fikrlash, o‘z-o‘zini boshqarish, oliy ta’lim.

Zamonaviy ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining keng qo‘llanilishi talabalarning bilim olish usullari, axborotni qayta ishlash jarayonlari va intellektual faoliyatiga yangicha talablarni qo‘ymoqda. Xususan, matn yaratish, ma’lumotlarni tahlil qilish, murakkab tushunchalarni izohlash va muammolarga muqobil yechimlar taklif etish imkoniyatiga ega sun’iy intellekt vositalari oliy ta’limda muhim yordamchi resursga aylanmoqda. Biroq sun’iy intellektning ta’limdagi samaradorligini faqat axborotni tezkor taqdim etishi bilan baholash yetarli emas. Muhim masala — mazkur texnologiyalar talabalarning mustaqil fikrlashi, bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi va o‘z intellektual faoliyatini boshqarish qobiliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishidir. Chunki oliy ta’limning asosiy maqsadi tayyor ma’lumotlarni o‘zlashtiruvchi emas, balki mustaqil tahlil qiluvchi, dalillarni baholovchi va asoslangan xulosalar chiqaruvchi mutaxassisni shakllantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellektdan foydalanish jarayonini kognitiv faollik va metakognitiv nazorat tushunchalari asosida o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi va metodlari

Maqolaning maqsadi — sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning talabalar mustaqil fikrlashi, kognitiv faolligi va metakognitiv nazoratiga ta’sirini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda oliy ta’lim amaliyoti uchun psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish.

Maqolada ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, nazariy umumlashtirish, qiyosiy tahlil va psixologik-pedagogik yondashuvlarni tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

ISSN: 3060-4648 | www.eyib.uz

Sun’iy intellekt va kognitiv faollikningi o‘zaro munosabati

Kognitiv faollik insonning axborotni idrok etish, diqqatni jamlash, xotirada saqlash, taqqoslash, tahlil qilish va muammolarni hal etish jarayonlaridagi faol ishtirokini anglatadi. Talabaning bilim olishdagi faolligi faqat ma’lumotni qabul qilish bilan cheklanmaydi; u yangi bilimlarni avvalgi tajriba bilan bog‘lash, savollar qo‘yish va mustaqil xulosalar chiqarishni ham o‘z ichiga oladi.

Sun’iy intellekt ushbu jarayonlarni qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Masalan, murakkab nazariy tushunchalarni sodda shaklda izohlash, bir masalaning bir nechta yechimini taklif qilish yoki talabaning javobidagi mantiqiy kamchiliklarni aniqlash uning o‘quv faoliyatini faollashtirishi mumkin. Bunda sun’iy intellekt bilim olish jarayonining yordamchi vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, talaba topshiriqni mustaqil tahlil qilmasdan, savolni sun’iy intellektga yuborib, tayyor javobni o‘zlashtirish bilan cheklansa, kognitiv faollikning muhim tarkibiy qismlari yetarlicha ishga tushmasligi mumkin. Natijada talaba ma’lumotni olgan bo‘lsa-da, uning mazmunini chuqur anglamasligi, bilimni yangi vaziyatga tatbiq etishda qiynalishi ehtimoli mavjud.

Demak, sun’iy intellektning ta’limiy qiymati uning mavjudligi bilan emas, balki talabaning fikrlash faoliyatiga qanday jalb etilishi bilan belgilanadi.

Mustaqil fikrlash va intellektual avtonomiya

Mustaqil fikrlash — muammoni o‘z nuqtayi nazaridan tahlil qilish, dalillarni solishtirish, turli fikrlarni baholash va asoslangan xulosaga kelish qobiliyatidir. Bu jarayon intellektual avtonomiya, ya’ni shaxsning fikriy qarorlarini tashqi manbalarga to‘liq bog‘lab qo‘ymasdan shakllantira olishi bilan uzviy bog‘liq.

Sun’iy intellekt talabalarga yangi g‘oyalar topish, mavzu bo‘yicha muqobil yondashuvlarni ko‘rish va o‘z qarashlarini qayta ko‘rib chiqishda yordam berishi mumkin. Biroq uning javoblarini mutlaq to‘g‘ri deb qabul qilish, manbalarni tekshirmaslik va tayyor matnni shaxsiy tahlilsiz ishlatish mustaqil fikrlashning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Bu yerda muhim psixologik omillardan biri — kognitiv sa’y-harakatni taqsimlashdir. Inson ayrim aqliy vazifalarni tashqi vositalarga topshirishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda bu hodisa kognitiv offloading deb yuritiladi . Mazkur jarayon har doim ham salbiy emas: masalan, keraksiz texnik vazifalarni avtomatlashtirish murakkab tahlil uchun vaqt ajratishi mumkin. Ammo aynan bilimni anglash, dalillarni baholash va xulosa chiqarish kabi asosiy aqliy amallar ham sun’iy intellektga topshirilsa, talabaning mustaqil fikrlash tajribasi kamayishi mumkin.

Metakognitiv nazorat: fikrlashni anglash va boshqarish

Metakognitsiya — insonning o‘z bilish jarayonlari haqidagi bilimlari hamda ushbu jarayonlarni nazorat qilish qobiliyatidir. Flavell metakognitsiyani bilish faoliyatini anglash va boshqarish bilan bog‘liq muhim psixologik tushuncha sifatida izohlagan.

Ta’lim jarayonida metakognitiv nazorat talabaning uchta muhim faoliyatida namoyon bo‘ladi: rejalashtirish, jarayonni kuzatish va natijani baholash. Talaba vazifani bajarishdan oldin nimani bilishini aniqlaydi, ish davomida tushunmagan jihatlarini kuzatadi va yakunda o‘z javobining asoslanganligini tekshiradi.

Sun’iy intellektdan foydalanishda ushbu ko‘nikmalar ayniqsa muhimdir. Talaba o‘ziga quyidagi savollarni berishi lozim: “Men bu mavzuni sun’iy intellektsiz qanday tushuntira olaman?”, “Olingan javobning qaysi dalillari ishonchli?”, “Qaysi ma’lumotni boshqa manbadan tekshirishim kerak?” va “Yakuniy xulosaga o‘z fikrim orqali keldimmi?”

Agar talaba ushbu savollar asosida o‘z faoliyatini nazorat qilsa, sun’iy intellekt metakognitiv rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi vositaga aylanishi mumkin. Aksincha, tayyor javobni tekshirmasdan qabul qilish o‘z bilimiga nisbatan noto‘g‘ri ishonchni yuzaga keltirishi mumkin. Ya’ni talaba javobni tushungandek his qilishi, lekin uni mustaqil izohlash yoki amalda qo‘llashda qiynalishi ehtimoli mavjud.

Shu sababli metakognitiv nazoratni rivojlantirish sun’iy intellektdan foydalanish madaniyatining ajralmas qismi bo‘lishi zarur.

Xulosa

Sun’iy intellektning oliy ta’limga kirib kelishi talabalarning mustaqil fikrlashi va bilish faoliyati uchun yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda, muayyan psixologik xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Uning ta’siri bir xil va muqarrar emas: natija ko‘p jihatdan talabaning undan foydalanish usuli, topshiriqning mazmuni va o‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan pedagogik sharoitlarga bog‘liq.

Shunday qilib, zamonaviy universitetning vazifasi talabalarni sun’iy intellektdan foydalanishga o‘rgatish bilangina cheklanmaydi.

Eng muhim vazifa — ularni sun’iy intellekt yordamida ham, undan mustaqil ravishda ham fikrlay oladigan, o‘z bilimini baholaydigan va mas’uliyatli intellektual qarorlar qabul qiladigan mutaxassislar sifatida shakllantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist, 34*(10), 906–911.

2. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science, 12*(2), 257–285.

3. Risko, E. F., & Gilbert, S. J. (2016). Cognitive offloading. *Trends in Cognitive Sciences, 20*(9), 676–688.

4. UNESCO. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO.

5. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice, 41*(2), 64–70.